

ABSÜRDE BAŞKALDIRAN BİR UYUMSUZ: DELİ DUMRUL

Uyumsuz, vaiz istemez.
(Albert Camus, *Sisifos Söyleni*)

Berat Samet KAHRAMAN*

Öz: İnsan, varlığı itibariyle sonludur. Her zaman ölüme doğru bir varlıktır. Yaşamı içinde ölüm fenomeniyle karşılaşan insan, ölümden kaçır. Öleceğini bilir ancak bunu unutarak yaşır. İnsan, "fırlatıldığı" bu dünyada seçeneksiz kılınışı karşısında, dünya ve kendisi arasında anlamlı bir ilişki kuramaz. Çalışma, insanın içine düşürüldüğü bu durumu "absürt" kavramıyla ortaya koyan Albert Camus'nun felsefi görüşünü temel almaktadır. Camus, absürt duygusuyla yaşayan insanı, "uyumsuzu" yaratır. "Duha Koca Oğlı Delü Dumrul" da absürde başkaldıran bir delidir/uyumsuzdur. İnşa ettiğı köprüsü üzerinden insanlığın "ölüm" karşısındaki trajedisini öyküler. Deli Dumrul anlatısı Albert Camus'nun felsefi bir kavram haline getirdiğı ve sınırlarını belirlediğı "absürt felsefe" noktasında ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Absürt Felsefe, Deli Dumrul, Uyumsuz, Başkaldırı, Absürt

A Misfit Rebelling Against the Absurd: Deli Dumrul

A misfit does not want a discourse.
(Albert Camus *The Myth of Sisyphus*)

Abstract: Man is mortal. He always faces death. Man who encounters the phenomenon of death in his life runs away from death. He knows that he will die, but he lives forgetting about it. Man cannot establish a meaningful relationship between the world and himself in the face of his lack of options in this world that he is "thrown" into. The study is based on the philosophical view of Albert Camus, who reveals the situation of human beings with the concept of "absurd". Camus creates the person who lives with the sense of the absurd, the "misfit". "Duha Koca Ođlı Delü Dumrul" is a madman / misfit who rebels against the absurd. He narrates the tragedy of humanity in the face of "death" through the bridge he builds. The narrative of Deli Dumrul is analyzed from the point of the

* Dr., YÖK 100/2000 Somut Olmayan Kültürel Miras Proje Asistanı, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Muğla/ TÜRKİYE, E-posta: beratsametkahraman@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4676-6928.

"philosophy of the absurd", which Albert Camus turned into a philosophical concept and defined its boundaries.

Key Words: *Philosophy of Absurdity, Deli Dumrul, Misfit, Rebellion, Absurd*

Giriş

İnsanın yaşamı, doğduğu andan itibaren dış dünyanın gerçekliğini algılama, anlama ve kavrama mücadelesiyle geçer. İnsan, çıplak doğduğu bu dünyanın yabancısıdır. Bütün bir yaşamını bu çıplaklığı örtmek için sürdürür. Erdemli, en büyük çıplaklığı ise bilgisizlik olarak tanımlar (2017, s. 17). Bilgisizlik, insanın bu dünyaya olan yabancılığının temelinde yatar. İnsan ne kendi varlığına ne de içine doğduğu evrene ilişkin herhangi bir bilgiyle gelmez. Bu çıplak ve yabancı varlık ancak bilebildiği müddetçe bu dünyaya aittir

Bilme eylemi, ben ve dış dünyanın etkileşiminden doğar. Bu etkileşimle kişi "bilinçli ben'e" sahip olur. "Ben" kavrayışını "Cogito ergo sum" (Düşünüyorum öyleyse varım) diyerek ortaya koyan Descartes, bu ifadesiyle bilinçli ben'in düşünme fonksiyonunu vurgular. Esas olan "düşünme eylemi" içinde bulunmaktır. Böylece bilinç, bilinçli bir ben'in, "düşünen ben" in (ego cogito) varlığıyla mümkün olacaktır (Tura, 2021, s. 48). İnsan, kendisinin dışındaki gerçekliği ancak üzerine düşünerek kavramaya çalışabilir ve var olmanın temelinde de bu vardır.

İnsan, yabancısı olduğu bu dünyayı apaçık ve upuygun bir şekilde kavrayamaz. Göbekten bağlı olmadığı ancak bir çıkış yolunun da bulunmadığı bu dünyada var olmanın sancısını çeker. Bu sancının şiddeti herkeste farklı olsa da pek çok insan hayatında bir kez olsun bu duyguyu yaşar. Benatar'ın da ifade ettiği üzere insanlığın ortak kanısı bu dünyaya hiç gelmemiş olmanın, var olmaktan daha iyi olacağı yönündedir (2023, s. 18).

Albert Camus, insanın dünyayla olan bu kavgasını "absürt felsefe" yaklaşımıyla ortaya koyar. Absürt kelimesi; "anlamdan yoksun, saçma, akıldışı, akla aykırı, anlamsız, akıl almaz, akla sığmaz" gibi anlamlara gelir (Gündoğan, 2018, s. 61). Türkçe Sözlük'te, "absürt" kelimesiyle "saçma" kelimesi eşanlamlı gösterilmiştir (1998: 1879; 5). Absürt felsefesine ilişkin pek çok çalışmada "saçma" kelimesi tercih edilmektedir ancak her iki kelime anlam bakımından tam anlamıyla birbirine eşit değildir. Latincesi "absurdus" tür ve "sağır, dilsiz" anlamına gelen "surdus" kelimesinde türemiştir. Absürt geniş anlamda felsefi bir terim olarak "anlamı olmayan her şey"i ifade eden bir kelimedir. Bu anlamıyla XX. yüzyıl edebiyatı ve felsefesinde kendisine önemli bir yer edinmiştir (Akış, 2007, s. 35). Saçma kelimesi ise öznel bir yargı ifadesi içerir ve olumsuzu yakın bir anlamı vardır. *Türkçe Sözlük'e* göre yaygın kullanımda "yersiz bulunan", "saçma sapan" (1998, s. 5) gibi anlamlara gelmektedir. Bundan dolayı felsefi bir terim olarak çalışmada absürt kelimesi tercih edilmiştir.

Absürt felsefenin temelinde "uyumsuz" insan yatar. Uyumsuz, kendisiyle dünya arasında anlamlı bir ilişki kuramayan insandır. Dünya karşısında yabancılığın, dünyaya olan yabancılığın ve bu yabancılıktan doğan çıplak duygusunun verdiği histir. Tıpkı Sartre'nin *Bulanıtı* (2019) adlı romanında Roquentin'in varlığın boşluğuna karşı hissettiği "bulanıtı duygusu" gibi Camus da "uyumsuz duygusunu" inşa eder. Camus, *Yabancı* adlı romanında (2021) uyumsuz insanın tipolojisini edebi bir şekilde ortaya koyar. *Sisifos Söyleni* (2022a) adlı denemesinde ise sistematik ve felsefi temellerle uyumsuz duygusunu uyumsuz kavramına taşır. Çerçevesini belirlediği uyumsuz insan, kendisini tercihsiz ve seçeneksiz kılan bu varoluşa karşı absürdü yaratır (Gündoğan, 2018, s. 71).

Absürdü ortaya çıkaran veya çıkmasına zemin hazırlayan dört temel durum vardır. Birincisi, “hayatın monoton ve mekanik” oluşudur. İkincisi, “zamanın geçmesi/geçiciliği, onun öldürücü bir unsur olarak algılanması, geleceğin değiştirilemez oluşunun farkına varılması”dır. Üçüncüsü, “insanın bu dünyada yalnız ve tek başına olması, dünya ve başkalarına karşı yabancı oluşu, başkalarıyla ayrılığının kesin bir şekilde farkına varışı”dır. Dördüncüsü ise “ölümün kesin ve kaçınılmaz bir son oluşu, ölümle birlikte her şeyin sona ereceğinin anlaşılması”dır (Gündoğan, 2018, s. 71-72). Absürt, her şey gibi ölümle birlikte biter (Camus, 2022a, s. 47).

Uyumsuz, aşama aşama bu adımları geçer ve esaslı bir bilinçle dünyanın karşısında bir tavır almaya mecbur kalır. Camus, absürt karşısında üç cevap üzerine durur. Bunlar; “umut”, “intihtar” ve “başkaldırma”. Camus’un umut yaklaşımı, onun tanrı görüşüyle paraleldir. O, geleceğe veya zamana aşana, insanî dünyanın dışında olana bel bağlamaz. Uyumsuz insan, kendi sınırları içinde, kendini aşana güvenmeden ve başvurmadan yaşayan insandır. Böyle bir kişi “ölümsüz olanı” kabul etmez. Bu noktada Camus’un ateizmi ortaya çıkar. Ona göre Tanrı bir anlam ifade etmez. Bu dünyanın irrasyonel oluşundan duyulan korkudan ötürü sığınılan bir yer olarak görür. Camus, Tanrı fikri ile mücadele eder, onun varlığıyla bir sorunu yoktur. Tanrı fikrinin bir umut olarak görüldüğü ama bu umudun bir çözüm olmadığını ifade eder (Gündoğan, 2018, s. 92-95). *Tersi Yüzü* adlı kitabının “Alay” başlığı altında anlattığı öyküde yaşlı bir kadının ölüme yaklaştığı için dini benimseyişini anlatır. Kadının durumu, ölümden dolayı ortaya çıkan umutsuzluğun neden olduğu durumdur (Camus, 2022b, s. 29-38). Camus’ya göre ölüm karşısında hiçbir seçeneği olmayan insan için umut yersiz bir aldanıştır. Ancak “intihtar” da sonuç değildir hatta kaçınılması gereken bir durumdur (2022a, s. 68). İntihtar, kişinin bireysel özgürlüğü içinde karar verebileceği bir durumdur ancak kişi, Tanrı karşısında özgür değildir. İntihtar etmek suçtur. Oysaki yaşamak ve ölmeye mahkûm edilmek de “kötülük”tür. Kişinin inisiyatifine bırakılmayan “yaşama/ölme kararı” karşısında Camus, Tanrı’yı “kötülük” yapmakla itham eder. Camus, bu durumu şu şekilde vurgular: “Ya biz özgür değiliz ya da gücü yeten Tanrı kötülükten sorumlu. Ya biz özgür ve sorumluyuz ama Tanrı her şeye gücü yeten değil” (2022a, s. 70). O halde uyumsuz için absürde karşı tek bir seçenek vardır, o da “başkaldırma”dır.

Başkaldırma, absürt yaşama, absürde doğru çevrilmiş, absürde doğru bakmaktır. Başkaldırmanın temelinde yatan şey “haklı olma” durumudur (Gündoğan, 2018, s. 138-141). Kendi haklarını savunma, kendi meşru sınırlarına başkalarının müdahalesini engelleme, başkaldırmaya nedendir. Başkaldırma, sadece kişinin kendi hakları noktasında değil başkalarının haklarını savunma noktasında da gösterilebilir. Başkaldırma, yüce bir değer uğruna gerçekleştirilir.

Camus, Tanrı’ya karşı olan başkaldırma’yı “Metafizik Başkaldırma” olarak değerlendirir. İnsana ölümden başka kader sunmayan ve insanı bu dünyada eli kolu bağlı bırakan Tanrı’ya karşı insanın başkaldırmasıdır. Metafizik başkaldırma, Tanrı’yı hesaba çeker, Tanrı’yı yargılar. İnsan, adaletsizliği, kötülüğü hatta ölümü Tanrı’nın engelleyebileceğini düşünür ancak böyle bir Tanrı düşüncesi dahi Tanrı ile bağdaşmaz (Akış, 2007, s.58). Bu da absürdün ta kendisidir.

Çalışma, Camus’un absürt felsefesi çerçevesinde “Duha Koca Oğlu Delü Dumrul” anlatısı üzerine bir incelemedir. Bu anlatı diğer Dede Korkut boylarından farklıdır. Deli Dumrul’un Oğuzname kahramanlarıyla hiçbir alakası yoktur. Şölenlerde, savaşlarda, sosyal etkinliklerde adı geçmez. Deli Dumrul, şahsına münhasır seçkin bir kahramandır (Bayat, 2018, s. 70). O hâlde bu anlatının Dede Korkut boyları içinde müstakil bir şekilde

yer almasının önemli bir nedeni olmalıdır. Bu neden, metin içi izleklerden hareketle absürt felsefe çerçevesinde açıklanacaktır.

1. Dumrul'un Deliliği

Delilik, “akıllılık” ile paydaş bir tarihe sahiptir ancak hiçbir toplum tarihi içinde deliliğine yer veremeyecek kadar da akıllıdır. Uygarlığın temelinde ancak aklın var olduğunu önceleyen bir görüş, deliliği elbette bu uygarlığın dışında bırakacaktır. Birliktelikler esasına dayanan toplum yapısı içinde belli bir kesimi dışarıda bırakmak da basit olamayacaktır. Delilik bir paradoks olarak toplumun içinde varlığını farklı boyutlarda sürdüren “özel” bir kesimdir. Delilik önemli açılardan uygarlığın kalıcı bir parçasıdır ve asla toplumun dışında tutulamaz. Deliliğin tanımlanma biçiminde de akılcı görüş esas alındığı için birtakım sorunlar ortaya çıkmaktadır.

Deli kelimesi Türkçe Sözlük'te “aklını yitirmiş”, “akli dengesi bozulmuş olan” ve “mecnun” gibi anlamlara gelmektedir (1998, s. 545). Bu verilmiş olan anlam, batı terminolojisinden alınmıştır. Batı, sanayi devriminin ardından “ekonomik faydası olmayan” kişileri toplulardan tecrit etmiştir. Tecrit edilenlerin çoğunluğunu ise deliler oluşturmuştur. On sekizinci yüzyıl itibarıyla “akıl hastaneleri” inşa edilmiş ve deliler “sistematik” olarak buraya kapatılmıştır. Psikiyatri branşının ortaya çıktığı bu dönemde delilere suçlu gibi davranılmış ve “hasta” olarak tanımlanmışlardır (Foucault, 2020c, s. 77).

Bu noktada deliliği kendi kültürü içinde organik bağlarıyla değerlendirmek uygun olacaktır. Her toplum, her kültür deliliğe özel bir yer verir. Avrupa'da 17. yüzyıla kadar delilik, kıyamet ve cehennem görsellerinde, gayya kuyusuna atılmak üzere olan günahkarların yer aldığı çaresiz sahnelerde ve tarif edilemez acıların tasvirlerinde kullanılmıştır (Scull, 2022, s. 106). Avrupa toplumu, Orta Çağ döneminde deliliği tecrit ederken doğu toplumlari sanatsal yaratım ve edebiyatlarında deliliği bir karakter vermiştir. Edebi metinlerde yer alan deli karakteri, herkese kendi gerçekliğini hatırlatmıştır. Deli, aldatanı aldatan, komedinin düğümünü komik bir şekilde çözen, bilgece hatta filozofça sözler eden birisidir (Foucault, 2017, s.40).

Türk kültüründe sözlü/yazılı edebiyat ürünlerinde de deli ağırlıklı olarak alp yapısıyla ortaya çıkar. Osmanlı İmparatorluğu zamanından askeri bir terim haline dahi gelmiş olan delilik, edebi metinlerde yerini lakap olarak almıştır. Dede Korkut anlatıları içinde yer alan Deli Dumrul, Deli Karçar ve Deli Dünder'in deliliği anlatı geleneği içinde güçlü, kuvvetli, gözünü budaktan esirgemeyen bir yiğidi ifade etmek için kullanılmıştır (Kocakaplan, 2004, s. 20). Karagöz'ün Tuzsuz Deli Bekir'i de aşırı davranışları ve taşkınlığıyla deliliğini ortaya koyar ancak Karagöz onu ne kadar kızdırırsa kızdırın en sonunda bağışlayan Tuzsuz Deli Bekir'dir (Koçak, 2014, s. 125). Bu durum Türk toplumu içinde deliliğin ayrıcalıklı bir yanını olduğunu gösterir. Türk kültüründe deli, kendisine gülünmeyen, saygı duyulan ve hürmet gösterilen bir kişidir. Yakın zamana kadar her köyün ve her mahallenin bilinen delileri olmasına rağmen sayıları azalmasa da toplum içinde giderek seyrekleşmektedirler. Bunun esas nedeni de kültürel bağlarından kopartılmış bir deli tanımı içinde “hasta” olarak değerlendirilmeleridir (Önal, 2018, s. 33).

Avrupa'da deliler, edebiyatı inşa eden figürler haline gelmiştir. Erasmus'un *Deliliğe Övgüsü* (2019), Miguel de Cervantes'in *Don Kişot'u* (2019) ve pek çok tiyatro oyunu on altıncı yüzyıl Avrupa'sında deliliği öncül haline getirmiştir. Batı açısından bir delinin öyküsünü dinlemek, okumak veya izlemek her zaman deliliğin güllünç bulunmasıyla

ilişkilendirilmiştir. Burada amaç deliliğin hakikatini anlamak değil deli üzerinden komik unsurunun yaratılmasıdır. Deliliğin komikle olan ilişkisi toplumsal psikolojide yatar.

Foucault'ya göre, psikoloji (bilimi) hiçbir zaman deliliğe ilişkin hakikate sahip olamaz. Tam tersine delilik, psikoloji ile ilgili hakikate sahiptir (2020a, s. 93). Deliliğin bilinçdışı olduğunu savunur. “Ben deli olabilirim, deli miyim bilmiyorum? Başka herkes de deliyse, deli olup olmadığımı bulabilmek için elimde bir nirengi noktası yoktur” diyerek deliliğe özsel bir bakış getirir (Foucault, 2020b, s. 32). Bu noktada Foucault, deliliğin toplumsal boyutuna anlam kazandırır. Deli münferittir, bu dünyadan - hakikatten- bağı kopmuştur yaklaşımını yıkar. Tam da bu sorunu Deli Dumrul şiddetle ortaya atar. Bir deli, Tanrı'nın hakikatini bizzat Tanrı'ya sorar. Gülünç değildir ve gülünmek gibi bir gayesi de yoktur. Dumrul'un deliliği, deli olmanın özgürlüğü içinde en uç sınırların örneğidir.

Dumrul, trajik bir deliliğin eşsiz bir örneğidir. Anlatının trajedisi, karakterin her şeyin tam da karşısında duran deliliğindedir. Bir trajedi sorgusu yapar. Deliliğe ilişkin toplumsal bir deneyim sunar. Dumrul'un deliliği, toplumundan tecrit edilmiş bir delilik değil bizzat toplumun da deneyimlediği bir olgudur. Metinde Dumrul'un deliliği ve ne kadar deli olduğu okura/dinleyiciye “Bir kuru çayun üzerine bir köprü yapdurmış-idi. Kiçeninden otuz üç akça alur idi. Kiçmeyeninden döge döge kırk akça alur-idi.” (Ergin, 2018, s. 177) örneklemeyle verilir. Okura/dinleyiciye Dumrul'un deliliği kabul ettirilmiştir ve bir daha da sorgulanmaz.

Deli Dumrul, uyumsuz bir kişidir. İçinde hissettiği uyumsuzluk duygusunu, kuru bir çayın üzerine köprü inşa ederek “uyumsuz kavramına” dönüştürür. Dumrul'un inşa ettiği köprü, uyumsuz duygusunu dışavurumudur. Ayrıca toplumunu bu köprüden geçmeye zorlayarak toplumsal bir deneyim sunar. Ontolojik bir duruş sergiler. Metin, okurun gözünden Dumrul'a genel bir soru yönlendirir: “Bunu niçün böyle ider-idi?” Oysaki Dumrul bir deli olduğu için böylesi bir sorunun sorulmaması gerekmektedir çünkü bunun mantıklı bir izahının olmadığı veya bir izah gerektirmediği de bilinmektedir. Ancak aslolan burada Dumrul'un deliliği üzerinden kendi varlığını temellendirdiştir. “Bunu niçün böyle ider-idi?” sorusu, Dumrul'un eylemlerinden ziyade onu anlamaya yönelik bir sorudur.

Bilgin Saydam da bu soru üzerine özellikle eğilir. Dumrul'un kişiliğini tanımlayan önemli bir soru olarak ele alır. Metinde bu sorunun akabinde Deli Dumrul: “Anuñ-içünki menden delü menden güçlü er var-mıdır çıka menüm ile savaşa dir-idi, menüm erligüm bahadırlıgüm cılasunlıgüm yigitligüm Ruma Şama gide çavlına dir-idi” (Ergin, 2018, s. 177) diyerek kendisini över. Saydam, gücünü, cesaretini, deliliğini övmesini, değerini abartılı bir çabayla bütün dünyaya kanıtlama girişimini “narsistik kişilik bozukluğu” olarak tanımlar (2017, s. 158). Saydam, bu tespitiyle Dumrul'un uyumsuzluğunun sebebine psikolojik bir gerekçe getirir. Gonca Kuzay Demir ise Deli Dumrul'un uyumsuzluğuyla başlayan ve “ilahi iradeyle sınanış” olarak ifade ettiği değişimi anti-kahramanlık çerçevesinde tartışır (2021, s. 30).

Dumrul'un amacı anlam arayışıdır. Bu paradokstan (köprü) onu çıkartacak bir arayıştır. Böylece Dumrul, kendi benine dönecek, deliliğinin kökenine inecektir. İnsanın, bu uyumsuz duygusundan doğan kendisine ve dünyaya yabancılaşma biçimini “homo psychologicus” (Foucault, 2020a, s. 93) haline gelişini, deliliğin psikolojisinin temelinde yatan nedeni sorgulayacaktır.

2. Dumrul'un Köprüsü

“Dumrul, köprüyle ne kastetmiş olabilir?” sorusuyla Dumrul’un kendi iç dünyasına yolculuk yapıldığı gibi kendisine de bu köprüden geçerek ulaşılabilir. Dumrul’un inşa ettiği tek eseri olan bu köprü, duygu dünyasının bir sembolüdür. Köprü, hayatın monotonluğu ve mekanikliğini sembolize eden bir ifade aracıdır. Absürt duygusunun ilk belirtisi budur. Deli Dumrul, bu köprü aracılığıyla hayatın monotonluğunu paradoksal bir şekilde ortaya koyar. Dumrul’un köprüsü, uyumsuz duygusunun paradoksal dışavurumudur. Dumrul, Tanrı’nın insana biçtiği kaçınılmaz son olan “ölüm” gerçeğiyle, inşa ettiği köprüyle tam da absürt olanı kasteder. Bu köprü onun henüz hissettiği fakat anlamlandıramadığı, adını koymadığı “şeyin” ifadesidir. Bundan dolayı bir paradoks inşa eder. Kuru bir çayın üzerindeki köprü, üzerinden geçeni yine aynı yere götürür. Köprü bir engelin üzerine inşa edilmesi gerekirken burada bir engel yok gibi görülmektedir. Oysaki “kuru çay” “ölümü” ifade etmektedir. Engel ise ölümün ta kendisidir. Dumrul, anlam arayışı içinde paradoksunu ölümün üzerine inşa eder. Zaten herkes bu köprüden geçmek zorundadır ancak bu köprüden geçmeyen tek kişi Dumrul’un kendisidir.

Dumrul’un köprüsü, en az Dumrul kadar güçlü bir metafora sahiptir. Bu köprüünün sembolik bir yapı olduğu ortadadır. Bilgin Saydam, Dumrul’un köprüsünü, “anacil eylemlilik ile ata erki arasında” bir geçiş olarak değerlendirir. “Beri” ve “Öte” arasındaki geçiş yolu olarak yorumlar. Bu yorumunu bilinçlenme sürecindeki Dumrul’un doğumu ve ölümü şeklinde değerlendirir (Saydam, 2017, s. 167). Saffet Murat Tura, Bilgin Saydam’ın görüşünü referans alarak kuru çayın zamanın, sürenin bittiğini, bir zamanlar akan, canlı olanın artık mevcut olmadığını, öldüğünü simgelediğini ifade eder. Dumrul’un, köprü üzerinden insanları geçmeye zorlamasının ölümü inkâr ve ölüme isyan ediş olduğunu söyler. Deli Dumrul Boyu’nun ölümle mücadele öyküsü olduğunu köprü metaforu üzerinden ortaya koyar (Tura, 2022, s. 100).

Dumrul, inşa ettiği yüksekçe köprüsünde durarak bir tür üst bakış elde eder. Toplumuna “tepeden” bakar. Bu bakış “panoptikon” bir bakıştır. Panoptikon, denetim, cezalandırma/ödüllendirme ve islah esasına dayanan, bireyin bazı kurallara göre dönüştürülmesi ve şekillendirilmesini amaçlayan bir iktidar biçimidir (Foucault, 2020c, s. 231). Dumrul, tıpkı “Tanrı gibi” ölümün üzerinde durarak insanları denetler. Köprüden geçene de geçmeyene de kasteder. Dumrul, toplumu hissettiği uyumsuz duygusuna karşı haklı sebeplerle ve akılcı argümanlarla ikna etme girişiminde bulunmaz. Çünkü Dumrul’un ölüm hakkında pek derin bir kavrayışı yoktur. O hiçbir zaman ölüm üzerine düşünmez. Ölüm onun karşısında dolaylı bir olgu olarak durur. Ancak köprüsünün üstünde tıpkı Tanrı gibi yaparak bir kavrayış umar. Bu durumu metinde Tanrı: “Bak bak mere delü kavat menüm birliğüm bilmez, birliğüme şükür kılmaz, menüm ulu dergahumda geze “menlik eyleye” (Ergin, 2018, s. 177-178) sözlerinin içinde yer alan “menlik eyleye” ifadesiyle ortaya koyar.

Tanrı, Dumrul’un uyumsuz duygusundan ve ileride varacağı bilinçten rahatsızdır. İnşa ettiği köprüyle tıpkı Tanrı gibi insanları seçeneksiz bırakarak toplumunu bu durumu sorgulamaya iter. Dumrul, ortaya koyduğu apaçıklık karşısında yapayalnızdır. Dumrul’un yalnızlığı uyumsuzun yalnızlığıdır. Absürt duygusu, tamamen kişisel bir duygudur (Akış, 2007, s.36). Camus’un absürt insanın yalnızlığını vurguladığı “beyinleri akraba yapan şey birbirinin aynı olan çelişikleridir” (2022a, s. 113) ifadesinde olduğu gibi toplum bu çelişkiyi görmemiştir. Fuzuli Bayat, Deli Dumrul’u toplumunun dışladığı bir deli olarak kabul eder ve yalnızlığını buna bağlar. Diğer Oğuz-name kahramanlarından farklı oluşu ve onların içinde yer almayışına dayanarak bu kaniya varır (Bayat, 2018, s.70). Dumrul, toplumun içinde gündelik hayatın tam da ortasında bir

kişidir. Köprüsünün yanında bir bölük oba, yiyip içtiği kırk yiğitlik cemiyeti ve daha da önemlisi bir ailesi vardır. Ontoloji mücadelesinde yalnız olan Dumrul, toplumun dışında değil bizzat içindedir.

Dumrul, toplumunda ölümlü yaşamın “absürtlüğü” kavrayan ve Tanrı’nın, insanı ölmeye mahkûm kılan Tanrısallığıyla bağdaşmayan yapısını çözecek olan tek kişidir. Bundan dolayı tek başına vereceği bu mücadele, onun absürde karşı verdiği varoluş mücadelesi olacaktır.

3. Dumrul’un Başkaldırısı

Başkaldırının temelinde yatan “haklı olma” durumudur. Uyumsuzun muhatabı yetke (otorite) sahibi olan Tanrı’dır. Kişinin Tanrı’yı sorgulama veya eleştirme hakkı hiçbir zaman yoktur. Tanrı’ya gösterilen saygı, beraberinde onu sorgulama yasağını da getirir. Bu noktada ona boyun eğme (itaat) en büyük lütuf, başkaldırı ise en büyük suç kabul edilir (Fromm, 2022, s. 171).

Deli Dumrul anlatısı, bir başkaldırı haliyle başlar: “Bir kuru çayun üzerine bir köpri yapdurmış-idi. Kiçeninden otuz üç akça alur idi. Kiçmeyeninden döge döge kırk akça alur-idi.” (Ergin, 2018, s. 177) ifadesi, özünde bir şeye/şeylere tepkinin eylemsel boyutunu ortaya koyar. Metin içinde anlatıcı da Deli Dumrul’un bu haline ilişkin “Bunu niçün böyle ider-idi?” diye sorar ve Deli Dumrul: “Anuñ-içün-ki menden delü menden güçlü er var-mıdır çıka menüm ile savaşa...” (Ergin, 2018, s. 177) diyerek başkaldırısını açıkça ilan eder.

Absürt karşısında tek yol başkaldırıdır. Başkaldırının dışındaki her şey (umut, intihar) birer kaçış yoludur. Başkaldırı, absürdün dünyasında bilincini sürdüren ve ondan bütün kaçış yollarını reddeden insanın davranışdır (Akış, 2007, s. 55). Başkaldırı aynı zamanda absürde karşı protest bir tavidir. Tanrı’nın ulu dergahında gezip Tanrılık eylemektir.

Deli Dumrul, monoton ve mekanik olan paradoks dünyasından onu ani bir bilince taşıyacak olan “genç ölümü” ile çıkar. “Ol yiğit öldi” (Ergin, 2018, s. 177) ifadesi karşısında Deli Dumrul “Neden öldü?” sorusu yerine “Kim öldürdü?” diye sorarak absürdü sorgular. Çünkü o an neden öldüğünün bir önemi yoktur “öldürülmüş olmak” yeterince “haksızlıktır.” Ölen kişinin “yahşı hub yiğit” (Ergin, 2018, s. 177) olması önemlidir. Burada ölüm-zaman ilişkisine dikkat çekilir. Metinde absürdün ilk belirtisi olan hayatın monotonluğunun ve mekanikliğinin (köprü) ardından ikinci belirti olan “zamanın geçmekte olduğu” yahşı hub yiğidin ölümüyle verilir. Ölenin yahşı hub bir yiğit olması ölüm kavramını ters düz eder. Ölüm, sadece yaşlıların değil her insanın üzerindeki bir gerçekliktir. O ana kadar Deli Dumrul için bir olgu olarak ölüm çok uzak bir zamandadır. Geleceğe dair ümitleri, planları, hayalleri ona yaşama gücü verirken şimdi hayattaki tek gerçeklik olan “ölümün geleceğin ta kendisi” (Akış, 2007, s. 37) olduğunun farkına varır. Deli Dumrul, zamanın geçmekte olduğunu korku verici bir şekilde duyumsar. Absürtle yüzleşir ve içinde hissettiği huzursuzluğun kaynağını keşfetmiş olur.

Camus, absürdü bir olgu ile belirli bir gerçek arasındaki bir eylemle o eylemi aşan bir karşılaşmadan fıskırdığını söyler. Absürdün özü gereği bir kopuş olduğunu belirten Camus, onun karşılaşmanın ne birinde ne de diğerinde olduğunu belirtir. “Absürt, unsurların karşılaşmasından doğar” der (2022a, s.46). Deli Dumrul’un ölümle karşılaşmasında absürt ne ölümden ne de Deli Dumrul’un kendisindedir. Absürt bu ikisinin karşılaşmasıdır. O andan itibaren Deli Dumrul’un bir tür “homo absurdus”e dönüştüğü söylenebilir.

Dumrul, ölüm karşısında “yabancılık” duyar. Bu duygu, yabancı bir dünyada tek başına bırakılmış olmaktan veya bilinmez bir güç tarafından dünyaya fırlatılmışlıktan doğar. Ölen yiğidi Dumrul tanımaz. Ölen yiğide olduğu kadar ölüme yabancılaşır. “Kimi oğul deyü, kimi kardaş deyü” iken Dumrul ölümü aşan bir gerçekliğe ulaşır. “Mere yigidüñüzi kim öldürdi?” sorusuna “Vallah big yiğit Allah Ta’aladan buyruk oldı, al kanatlu ‘Azra’il ol yigidüñ canın aldı” (Ergin, 2018, s. 177) cevabıyla absürdün kaynağına cevap bulur. Yiğidi öldüren Tanrı’nın ta kendisidir ve absürt olan da budur. Deli Dumrul’un bu “haksızlık” karşısında başkaldırmaktan başka seçeneği kalmamıştır.

Hakkını savunma, kendi meşru sınırlarına başkalarının müdahale etmesini engelleme, başkaldırının temelidir. İnsan, başka insanların da ezilmişliğine tanıklık eden bir varlık olduğundan dolayı yalnızca kendisi için başkaldırmaz. Bireysel başkaldırıyla birlikte evrensel başkaldırımı da mümkün kılar. Uyumsuz, Descartes’in Cogito’suna eşdeğer, “Başkaldırıyorum öyleyse varız” diyerek çabasının evrenselliğini ortaya koyar (Akış, 2007, s. 57).

Uyumsuz, acıların bireysel olmadığını bütün acıların ortak yaşadığını bilir. Başkaldırımı bilinçsiz saldırganlık olan anarşizmden ayırmak gerekir. Başkaldırı, yüce bir değer uğruna gerçekleştirilir (Gündoğan, 2018, s.126). Deli Dumrul’un, Tanrı karşısında gencin hakkını savunması son derece değerlidir ve yüce bir davranıştır. Deli Dumrul, başkaldırısının bilinçli bir mücadele olduğunu, anarşik bir saldırganlık olmadığını “bir dahı yahşı yigidüñ canın almaya” (Ergin, 2018, s. 177) söylemiyle ortaya koyar. Haklı mücadelesini ifade eder.

Deli Dumrul’un Azrail’le karşılaştığı sahne, başkaldırı sahnesidir. Dumrul, ölümü henüz Azrail’den bilir. Bundan dolayı ölüm üzerinden Azrail’e başkaldırır. Dumrul’un haklı sebepleri karşısında, Tanrı’nın akılcı argümanlarla ikna etme girişimi yoktur. Tanrı da Azrail üzerinden uslandırıcı bir çabaya girişir. Tanrı cephesinde salt bir öfke ve direktme vardır. Tanrı, bir deliyle güç mücadelesine başlar. Bu absürt trajedinin maneviyatçı bir yanı da yoktur. Bayat, bu durumu Tanrı’nın bütünlüğünü sarsacak bir eylem olarak değerlendirmez (2018, s. 80) fakat bu başkaldırı, Tanrı’nın bütünlüğünü kökten sarsıcı bir eylemdir (Saydam, 2017, s. 52). Deli Dumrul ve Tanrı arasında kalan Azrail’de bir zorunluluk hali görülür. Azrail, Tanrı’nın emrindeki bir görevliden aracı bir kişi haline dönüşmüştür. Azrail Tanrı’nın açıkça verdiği: “Azra’il var dahı ol delü kavatuñ gözine görüngil, beñzini sarartgıl, didi, canını hırlatgıl, algıl” (Ergin, 2018, s. 178) emre uymaz, Deli Dumrul’u öldürmez. Azrail’in “gögerçin” olup uçması Deli Dumrul’u öldürmek istememesindedir. Çünkü Deli Dumrul, Azrail’le mücadele etmek zorundadır. Tanrı’nın kendisi, bizzat Deli Dumrul’la mücadele edemez çünkü “can alan Tanrı” görüntüsü hoş karşılanmayacaktır. Bundan dolayı Azrail zorunlu aracıdır. Tanrı Azrail’le kendi üstünden sorumluluğu atmıştır.

Bu durum metinde Azrail’in, Deli Dumrul’un “ağ göksinüñ üzerine basup hırlamağa” başladığı sahnede açıkça ifade edilir. Yalvaran Deli Dumrul’a Azrail: “Mere delü kavat maña ne yalvarursın, Allah Ta’alaya yalvar, menüm-de elümde ne var men dahı bir yumuş oğlanıyam” (Ergin, 2018, s. 179) diyerek aracılığını ortaya koyar. Azrail Deli Dumrul’a karşı mahcubiyet duyar. Deli Dumrul’un “ya pes can viren can alan Allah Ta’ala mıdır?” (Ergin, 2018, s. 179) sorusuna aldığı cevap, insanı seçeneksiz kılan, absürdün kaynağı olan Tanrı’dır. Azrail için bile yaşanan durumların absürt olduğu ortadadır. Can viren can alan Allah Ta’ala’nın (Ergin, 2018, s. 179) ta kendisidir.

Deli Dumrul yüzünü Tanrı’ya çevirir. “Menüm canum alur olsañ sen algıl. ‘Azrail’ile almağa komagıl” (Ergin, 2018, s. 180) diyerek insanı ölüm karşısında çaresiz bırakan

Tanrı'yı, kendi ölümü üzerinden yargılamak ister. Eğer Tanrı, Deli Dumrul'un canını kendisi alacak olsa "katil Tanrı" olacağını bilmektedir. Bu ana kadar ölüm insanın sorunuyken şimdi Tanrı'nın sorunu haline gelmiştir.

Camus'nun absürt felsefesinde olduğu gibi Deli Dumrul için de Tanrı bir derinlikli bir anlam ifade etmez. Camus, Tanrı'nın bu dünyanın irrasyonel oluşundan duyulan korkudan ötürü sığımlan bir yer olduğunu söyler ve bu fikirle mücadele eder. Tanrının varlığıyla bir sorunu yoktur. Tanrı fikrinin bir umut olarak görüldüğünü ancak bu umudun bir çözüm olmadığını vurgular. Umut, boyun eğme anlamına gelir ve Tanrı'yı kabul edenler kendisini yutan Tanrı'yı kucaklayanlardır (Gündoğan, 2018, s.95). Deli Dumrul'un da metnin başından beri doğrudan Tanrı'nın "bir şey" olarak varlığıyla ilgili bir sorunu olmadığı görülür. Dumrul ve Tanrı, "ölümün kötülüğü" ve "absürdün" kaynağı noktasında karşı karşıya gelir.

Deli Dumrul'un Tanrı'yı bildiği gerçeği, genci öldürenin kim olduğunu sormak için "Allah birliğün varlığıñ hakkı-y-içün" ifadesini kullanmasından anlaşılır. Deli Dumrul, Tanrı'nın ölümü var etmesi üzerinden "kötülüğü" tartışmaya açar. Aslında bu tartışma yeni değildir. David Hume da Tanrı-kötülük ilişkisini bağdaştıramayanlardandır. Buna yönelik Hume birtakım sorular sorar ve cevaplar arar: "Kötülüğü önlemek istiyor da gücü mü yetmiyor? O hâlde erksizdir. Gücü yetiyor da istemiyor mu? O halde kötücüdür. Hem gücü yetiyor hem canı istiyor mu? O halde kötülük nereden geliyor? (2019, s.231). Camus'nun Tanrı-kötülük ilişkisine yönelik yaklaşımı Hume'a oldukça benzemektedir. Camus'nun da ifade ettiği şekliyle: "Ya biz özgür değiliz ya da gücü yeten Tanrı kötülükten sorumludur. Ya biz özgür ve sorumluyuz ama Tanrı gücü yeten değildir." Kötülük, Tanrı fikriyle bağdaşmaz. Tanrısal bir düzende, Tanrı'nın yarattığı ve sürekli müdahale edip yönettiği bir dünyada kötülüğün olması akıl alacak bir şey değildir (Camus, 2022, s. 70; Gündoğan, 2018, s. 96).

Tanrı'nın: "can yirine can bulsun anuñ canı azad olsun" (Ergin, 2018, s. 180) yaklaşımı, Tanrısal kurguya aykırıdır. Tanrısallıkla hiçbir şekilde bağdaşmaz. "Can viren can alan Allah Ta'ala" kanonunu yıkar. "Ötekinin" ölümünün Tanrı için hiçbir şey ifade etmemesi anlamına gelir. Tanrı'nın kötülüğü, mantıksal intiharla ortaya çıkarır. Söz konusu Tanrılık, tümüyle dünyalı bir hâle gelmiştir.

Can yerine can bulma, hayatın monotonluğundan sonra absürt duygusunu ortaya çıkartan ikinci etmendir. Deli Dumrul, can yerine can ararken zamanın geçişini, onun ölümcül bir unsur oluşunu algılar. Geleceği değiştiremez oluşunun farkına varır. Tanrı, Deli Dumrul'u bir çeşit trajedinin içine sokar. Dumrul'un, kendi canına karşılık can bulması, dolaylı olarak birini öldürmesi veya ölümüne razı olması anlamına gelecektir. Eğer Dumrul'un annesi veya babası can vermeyi kabul etmiş olsalardı, Dumrul "katil" olacak ve Tanrı'nın "ölüm" günahını bölüşecekti.

Deli Dumrul'un can bulamayışı, anne ve babasının can vermeyi reddedişi absürt duygusunun üçüncü etmenidir. İnsanın bu dünyada yalnız ve tek başına oluşunun, dünyaya ve ötekilerine karşı yabancılığının, başkalarıyla ayrılığının kesin biçimde farkına varışıdır.

"Dünya şirin can aziz" ifadesi de göstermektedir ki ölüm insanın hak etmediği trajik bir sondur. Dumrul'un durumunun anlaşılabilir olması, ahlâken kabul edilebileceği anlamına gelmemektedir. Dumrul'un anası ve babasının can vermesi beklenen bir şey olmamalıdır. Neticede bu mücadele Deli Dumrul ve Tanrı arasındadır. Ayrıca Dumrul'un yalnızlığı, uyumsuzun yalnızlığıdır.

Dumrul'un yad kızı "halalu" eşinin Dumrul'a canını vermeye razı olması, anlatıyı romantikleştirme girişimidir. Bu olay üzerinden Dumrul ikinci kez Tanrı'yı Tanrısallığı noktasında sorgular "Alur-iseñ ikimizüñ canın bile algıl, Kor-iseñ ikimizüñ canın bile kogıl" (Ergin, 2018, s. 184) diyerek Tanrı'yı ölüm karşısında çaresiz bırakır. Dumrul için birisinin can verebilecek olması Tanrı tarafından beklenmez. Bu absürt durum Tanrı tarafından dahi sürdürülebilir değildir. İkisinin birden canını alması, Tanrı'nın kötülüğünün onaylanması anlamına gelecektir ancak Tanrı "oryantalist romantik" yaklaşıma sığır ve anne-babasının canını alır. Kendi üzerinden kötülüğü Dumrul'un anne-babasına yansıtır. Okuyucunun/dinleyicinin bilinçdışında "çocukları için canlarını vermeyi kabul etmeyen anne-babanın ölümü hak edeceği" algısını yaratır. Bundan dolayı okuyucu/dinleyici anne-babanın ölümünden rahatsızlık duymaz bilakis mutlu dahi olur.

Tanrı kendi yarattığı trajediden beslenir. Bu trajedi ölümdür. Schopenhauer, trajediyi büyük bir talihsizliğin masalı olarak tanımlar (Aktaran Eagleton, 2021, s. 40). "Ol iki halala yüz kırk yıl 'ömür virdüm" (Ergin, 2018, s. 184) ifadesiyle Tanrı trajik sonu erteleyerek masalsı bir son yaratır. Bu son, absürt duygusunun dördüncü etmenidir. Ölümün zorunlu ve kaçınılmaz bir son oluşunun, ölümle birlikte her şeyin sona ereceğinin anlaşıldığı bölümdür. Ayrıca, Tanrı burada ölümün "bireyselleştiriciliği" üzerine önemli bir vurgu yapar. Ölüm, insanı toplumsal varoluşun anonimliğinden ayırır ve insanı bireyselleştirir. İnsanlar hayattayken birbirlerinin yerine geçebilirler ancak yalnızca ölümden hiç kimse hiçbir kimseni yerine geçemez. Ölüm biricik bir şekilde kişinin ölümüdür. Bu noktada eşsiz ve tektir. Kişinin bütün bir yaşamının, sorumluluğunun tekliğidir. Çünkü ölümün öznesi olan kişi, yaşamından sorumlu kişidir ve onun ölümü de yaşamı gibi biriciktir (Direk'ten aktaran Levinas, 2021, s. 35). Tıpkı Deli Dumrul'un bireysel başkaldırısı, yaşamı gibi ertelenmiş ölümü de kendisine özgü ve eşsizdir.

Dumrul, absürde karşı giriştiği başkaldırısında kendi yıkımını yaratmaz aksine kendisini mükafatlandırır. Bireysel hayatın ancak mücadeleyle önem kazanacağını gösterir. Ölümün zorunlu ve kaçınılmaz bir son oluşunun ölümle birlikte her şeyin sonra ereceğini vurgular.

Tanrı, "ölüm" gerçeğinin sahibi olduğunu şiddetle hatırlatır. Oysa Tanrı, Deli Dumrul ve eşini ölümsüz kılabilirdi ancak bu Tanrı'nın ölümü, absürdün intiharı anlamına gelecektir. Ayrıca Tanrı'yı Tanrı olarak var eden de insana verilen bu umut duyulan/umutsuz cezadır. Ölüm, Tanrı'nın insanı Sisifos'a dönüştürmesidir. Sisifos'un varoluşu anlamsızdır ve bu korkunç cezanın bir gün sona ermesi umudu dahi yoktur (Aydınalp, 2020, s. 536). Bundan dolayı uyumsuz vaiz istemez (Camus, 2022a, s. 64). Dumrul, bu tehlikeli hakikatin farkına vararak yaşamın manasızlığı içinde yaşamaya çalışır.

Deli Dumrul, absürde karşı bir başkaldırı anlatısıdır. İnsan-dünya ilişkisinin anlamsızlığını, insanın seçeneksizliğini ve ölüm karşısındaki çaresizliğini sanatsal bir ifadeyle ortaya koyar. Absürdün bireysel, bir o kadar da evrensel bir duyuş olduğunu örnekler. Albert Camus, başkaldırını sadece batı toplumlarına has görür. Batı dışındaki toplumlarda, bilincin tamamen kutsal tarafından belirlendiğini düşünmektedir (Gündoğan, 2018, s. 143; Camus, 2022a, s.76). Oysaki Duha Koca Oğlu Delü Dumrul Boyu, Albert Camus'nun bu düşüncesinde yanıldığını ortaya koyar. Metin, gerçekliğin kendisinden kaçılarak aşılamayacağını, ancak başkaldırmanın mutlak bir varoluş olduğunu, kısacası absürt felsefeyi Camus'dan yıllarca önce sanatsal bir şekilde ortaya koymuştur.

Sonuç

Deli Dumrul bu dünyayla bir bağ kuramaz. İnsanın bu dünyaya ait olmayışını öyküler. Okurunu/dinleyicisini, dünya hakkında sorgulamaya iter. İnsan-dünya ilişkisinin olağandışılığına bir bakış getirir. İnşa ettiği paradoks köprüsü üzerinden hayatın monotonluğunu ve mekanikliğini insanların yüzüne “döge döge” vurur. Uyumsuz duygusu içinde “bulantı” yaşayan Deli Dumrul, “yahşi hub yiğidin” ölümü ile kopuş yaşar. Dumrul, insanı ölmeye mahkûm kılan Tanrı’ya karşı hümanist bir etik yaratır. Bir başkası için uyumsuzu yakışır şekilde absürt duygusuyla kahramanca mücadele eder. Deli Dumrul, kolektif bellekte yer ederek Dede Korkut anlatılarından birisi olarak bugüne kadar ulaşmıştır. Absürt karşısında başarısız olan, ölümü yenemeyen bu kahramana toplum nazarında ve kolektif bellekte hayranlık duyulmasının sebebi saf bir reddiye ve başkaldırıyla toplumunu temelinden sarsmasıdır.

Deli Dumrul, var olmanın absürtlüğünü Tanrı’yla yüzleşerek ortaya koyar. Var olmuş olmanın sancısını trajik bir şekilde öyküler. Tanrı’ya karşı ortak sağduyu yaratır ve absürt yaşamı muştular.

Dumrul Tanrı’yla olan kavgasında haklıdır. Ölüm, kavrayışı olan ve farkına varan bir canlı olarak insana yapılacak en kötü şeydir. İnsan, Tanrı tarafından öleceğini bile bile yaşamak zorunda bırakılmıştır. Bu durum, hiçbir suçun kefareti olarak kabul edilemeyecek bir kötülüktür. Deli Dumrul, insanı Sisifos’a dönüştüren Tanrı’ya rağmen Tanrı’ya karşı yaşamayı öyküler. Bu trajedinin kaybedeni insandır çünkü hiç kimse absürde karşı kazanamaz.

Deli Dumrul trajedinin seyircisine ilham verir. Okuyucuya/dinleyiciye absürde karşı başkaldırma cesareti vermek ister çünkü onurlu bir yaşam ancak absürtle mücadele hâlinde olmakla anlam kazanır.

Kaynakça

- Akış, Y. (2007). *Albert Camus ve Jean-Paul Sartre’da ‘saçma’nın karşılaştırılması* (Yüksek lisans tezi). Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- Aydınalp, E. B. (2020). Albert Camus’da saçma kavramı: Sisifos’u mutlu düşünmek. *Söylem Filoloji*, 5(2), 529-540.
- Bayat, F. (2018). *Türk kültüründe deli ve delilik*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Benatar, D. (2023). *Keşke hiç olmasaydık var olmanın kötülüğü*. (C. Ö. Özmen, Çev.). Ankara: Doğubatu Yayınları.
- Camus, A. (2021). *Yabancı*. (A. Sezen, Çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Camus, A. (2022a). *Sisifos söyleni*. (T. Yücel, Çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Camus, A. (2022b). *Tersi ve yüzü*. (T. Yücel, Çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Eagleton, T. (2021). *Trajedi*. (C. Alpan, Çev.). İstanbul: Tellekt Yayınları.
- Erasmus, (2019). *Deliliğe övgü*. (Y. Sivri, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Erdemli, A. (2017). *Mitostan felsefeye*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ergin, M. (2018). *Dede Korkut Kitabı I-II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Foucault, M. (2017). *Deliliğin tarihi*. (M. A. Kılıçbay, Çev.). İstanbul: İmge Kitabevi.
- Foucault, M. (2020a). *Akıl hastalığı ve psikoloji*. (E. Bayoğlu, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2020b). *Büyük yabancı dil, delilik ve edebiyat üstüne konuşmalar*. (S. Kılıç, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

- Foucault, M. (2020c). *Büyük kapatılma*. (I. Ergüden & F. Keskin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Fromm, E. (2022). *Kendini savunan insan insançı ahlak felsefesi üzerine*. (N. Arat, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Gündoğan, A. O. (2018). *Albert Camus ve başkaldırma felsefesi*. İstanbul: Öteki Yayınevi.
- Hume, D. (2019). *Din üstüne*. (M. Tunçay, Çev.). İstanbul: İmge Kitabevi.
- Kocakaplan, İ. (2004). Dede Korkut'un delileri. *Millî Folklor*, 16, 18-24.
- Levinas, E. (2021). *Zaman ve başka*. (Ö. Gözel, Çev.). Anlara: Fol Yayınları.
- Koçak, A. (2014). Karagöz oyunlarındaki Tuzsuz Deli Bekir tipi üzerine bazı değerlendirmeler. *Millî Folklor*, 56, 121-129.
- Kuzay Demir, G. (2021). Deli Dumrul anti-kahraman olabilir mi?. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5(3), 15-30.
- Önal, M. N. (2018). Gündelik yaşam tarihinde delilik. O. M. Köprülü (Yay. haz.), *Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu* içinde (s. 22-39). Nevşehir: E-kitap.
- Saavedra Cervantes de M. (2019). *Don Kişot*. (R. N. Güntekin, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Sartre, J. P. (2019). *Bulantı*. (S. Hilav, Çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Saydam, M. B. (2017). *Deli Dumrul'un bilinci "Türk-İslam ruhu" üzerine bir kültür psikolojisi denemesi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Scull, A. (2022). *Uygarlık ve delilik akıl hastalığının kültürel tarihi*. (N. Elhüseyni, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tura, S. M. (2022). *Şeyh ve arzu*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (1998). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.